

Fârâbî'nin Görüşlerine Göre Hayatın Anlamı Krizinden Çıkış Yolları

Prof. Dr. S. Mahmud Musavî*

Özet

Çağdaş insanda gözlenen anlamsızlık, amaçsızlık ve nihilizm duygusu; sekülerizm, metafiziğin gerilemesi, bilimselcilik, bireycilik, maddecilik, değer çoğullaşması, kimlik krizleri ve siyasal-toplumsal işlevsizlik gibi çok katmanlı etkenlerin keşişiminde ortaya çıkan karmaşık bir olgudur. Bu çalışma, söz konusu krizi Fârâbî'nin felsefî mirası ışığında ele almakta ve onun metafizik, nazarî-amelî hikmet, saadet, Medîne-i Fâzıla ve sanat (özellikle müzik) anlayışından hareketle çağdaş anlam krizine yönelik imkân ve çözüm önerilerini tartışmaktadır. Makalede, önce modern anlamsızlık krizinin tarihî, felsefî, dinî-kültürel, siyasal ve psikolojik/antropolojik sebepleri analiz edilmekte; ardından Fârâbî'nin metafiziğin kurucu rolüne, deneysel bilimin sınırlarına, teistik ilahiyatın felsefî temellendirilmesine ve nazarî-amelî hikmet bütünlüğüne dair görüşleri ortaya konulmaktadır. Sonrasında, şer ve acıların anlamlandırılması, insanın bütüncül varlık yapısı, özgür irade ve Medîne-i Fâzıla tasavvuru bağlamında insanın dünyayı dönüştürme sorumluluğu tartışılmakta; müziğin ahlâkî terbiye ve ruhsal sükûn bakımından işlevi incelenmektedir. Sonuç olarak makale, Fârâbî'nin nazarî ve amelî hikmeti birleştiren, metafizik temelli ve toplumsal boyutu ihmal etmeyen bütüncül yaklaşımının çağdaş anlam krizi ve nihilizm sorununa karşı hem teorik hem pratik imkânlar sunduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, anlam krizi, saadet, metafizik, Medîne-i Fâzıla, nazarî ve amelî hikmet

1. Giriş

Anlamsızlık krizi ve anlam karmaşası, çağdaş insanın hayatındaki en önemli düşünsel ve ahlâkî meydan okumalardan biridir. Bu krizin kökeninde, felsefî ateizm ve Tanrı inkârından geleneksel metafizik ve ilahî hikmete kayıtsızlığa; deneysel bilimlerin etkisiyle yalnızca bilimsel bir dünya görüşü sunan yeni ateist eğilimlere kadar uzanan geniş bir yelpaze

bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, insanı aşk, düşünce ve ahlâktan yoksun bırakarak onu yalnızca biyokimyasal ve mekanik işleyişe sahip, manevî ve ruhânî boyutu bulunmayan bir varlık olarak tasvir etmektedir.

Çağdaş anlam ve değer krizi, bu bakımdan hem toplumsal ve kültürel yapılarda kök salan hem de psikolojik, felsefî ve ekonomik dönüşümlerden beslenen çok sebepli ve iç içe geçmiş bir olgudur. Dolayısıyla

* Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi, Felsefe Anabilim Dalı

anlam duygusunun yeniden inşası, sosyal ilişkilerin onarılması, maneviyatın pratikte yaşanması, değerlerin sağlamlaştırılması ve hayatın amaçlı bir şekilde yönlendirilmesini içeren çok katmanlı bir yaklaşımı gerektirmektedir.

Bu makale, öncelikle yeni çağda anlamsızlık ve nihilizmin ortaya çıkışına yol açan başlıca etkenleri tahlil etmekte; ardından Fârâbî'nin düşünce ve hikmet sisteminin sunduğu imkânları, hayatın anlamı, saadet, nazarî-amelî faziletler, Medîne-i Fâzıla ve insan iradesi bağlamında yapısal ve analitik biçimde incelemektedir. Bu çerçevede, Fârâbî'nin felsefesinin çağdaş anlam krizi ve nihilizm karşısında nasıl bir cevap ve yönelim imkânı sunduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

2. Çağdaş Anlam Krizinin Başlıca Sebepleri

2.1. Anlamsızlığın Tarihî ve Felsefî Etkenleri

Sekülerizmin yükselişi ve dinin gerilemesi. Son yüzyıllarda seküler felsefelerin yaygınlaşması ve dinî ilkelerden uzaklaşma, geniş kitleleri hayatın anlamı konusunda bir belirsizlik ve kriz ortamına sürüklemiştir. Tarihsel olarak din, insanların büyük çoğunluğu için hayatın temel anlam kaynağı iken; günümüzde pek çok toplumda dinî inançsızlık, anlam yitimini ve zihinsel karmaşayı beraberinde getirmiştir.

Metafizik gerilemesi. Modern ve postmodern felsefeler, akılcı ve bilimsel düşüncüyü öne çıkararak hayatın metafizik ve manevî boyutlarına olan ilgiyi zayıflatmıştır. İnsanların çoğu meseleyi yalnızca bilimsel analiz penceresinden görmesi, varoluşun önceden belirlenmiş hiçbir anlamı olmadığı

yönünde felsefî sonuçlara yol açabilmektedir. Rastlantısallık, düzensizlik veya anlamlı bir kozmolojinin inkârını vurgulayan bazı bilimsel yorumlar da insanın manevî duyarlılığını zayıflatmakta, onu sonsuz bir evrende “önemsiz bir nokta” olarak konumlandırmaktadır.

Tarihsel olumsuzlukların bıraktığı izler. Savaşlar, yoksulluk, sömürgecilik ve farklı tarihî felaketler, bireylerde umutsuzluk ve anlamsızlık hissini derinleştirmiştir. İnsanlık tarihini büyük iniş çıkışlarla dolu, nihayetinde “boş” bir serüven olarak okuyan birey, her şeyin anlamsız olduğu sonucuna sürüklenebilmektedir.

2.2. Dinî, Kültürel ve Sosyal Etkenler

Materyalist eğilimlerin yaygınlaşması. Maddî dünya görüşlerinin hâkimiyeti, büyük dinî geleneklerle bağların kopmasına ve bu geleneklerin hayatı yönlendirme, ona anlam katma kapasitesinin yitirilmesine yol açmıştır.

Gelenek ve ortak değerlerin zayıflaması. Eskiden bireyin kimliğini ve anlam duygusunu şekillendiren gelenekler ve kolektif inançlar, modern toplumlarda zayıflamıştır. Sağlam ahlâkî ve kültürel çerçevelerin yokluğunda, birey hayatı anlamsız görme eğilimine girmektedir.

Değerlerin çoğullaşması ve kültürel görelilik. Çağdaş dünyada farklı düşünce ve yaşam tarzlarının çoğalması, değerlerin çoğul ve kimi zaman çelişkili hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum, iyi ve kötüyü belirlemede sabit ölçütlerin aşınmasına ve ahlâkî belirsizliğin artmasına yol açmaktadır.

Maneviyata kayıtsızlık ve kısa vadede hazlara yönelim. Anlık hazlar, maddî

başarı ve medya tarafından sunulan “ideal hayat” imgeleri, gerçek tatmin ve derin anlam duygusunu zayıflatmakta; insanın uzun vadeli, köklü bir yaşam anlamı inşa etmesini güçleştirmektedir.

2.3. Siyasal ve Toplumbilimsel Etkenler

Siyasal ve sosyal sistemlere güvensizlik. Adaletsiz, yozlaşmış ve istikrarsız siyasal yapılar, bireylerde güçsüzlük ve anlamsızlık hissini beslemektedir. Siyasetçiye, kurumsal yapılara veya hukuk sistemine güvenin zedelenmesi, bireyin kendi çabasının boşa gittiği düşüncesini güçlendirerek varoluşsal bir “boşluk” duygusuna yol açmaktadır.

2.4. Antropolojik ve Psikolojik Etkenler

Hayatın yalnızca maddî boyutuna odaklanma. İnsanın ruhî ve metafizik boyutlarını inkâr eden yaklaşımlar, onu yalnızca karmaşık bir biyokimyasal mekanizma olarak görmektedir. Böylece insanın başlangıç (mebde) ve son (mead) ile kurduğu bağ kopmakta; kaygı ve sorunlar yalnızca bedensel ve maddî yaşama indirgenmektedir.

Bireycilik, yalnızlık ve toplumsal kopuş. Kentleşme, dijitalleşme ve aşırı bireycilik, derin insanî ilişkilerin zayıflamasına ve bireyin yalnızlaşmasına yol açmaktadır. Anlamanın yalnızca “ben”de aranması, sosyal bağların erozyonu ile birleştiğinde, yoğun bir yalnızlık ve değersizlik hissi ortaya çıkmaktadır.

Kimlik ve öz-bilinç krizi. “Ben kimim?” ve “Hayatın amacı nedir?” soruları yanıtsız kaldığında, birey kimlik ve öz-bilinç krizine sürüklenmekte; bu durum anlamsızlık girdabını beslemektedir.

Pozitif psikoloji ve kişisel gelişim söylemleri. Bireysel mutluluk ve başarıya yoğunlaşmayı teşvik eden bazı yaklaşımlar, anlamı yalnızca kişisel kazanımlara indigeme eğilimi doğurabilmektedir. Bu da toplumsal bağların zayıflamasına ve ortak anlam duygusunun kaybolmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, geleneksel metafiziğin gerilemesi, bireycilik, maddecilik, sekülerizm, ahlâkî ve manevî değerlerin aşınması, siyasal-toplumsal sistemlerin işlevsizliği ve kimlik krizleri, çağdaş anlamsızlığın temel sebepleri arasında sayılabilir.

3. Fârâbî’de Metafizik, Din ve Bilim İlişkisi

3.1. Felsefî Din Anlayışı ile Bilimsel Din Anlayışının Karşılaşması

Din, hayatın anlamı ve değeri için en önemli ilham kaynaklarından biridir. Bu nedenle müminler, çoğu durumda anlam krizlerine daha az maruz kalmaktadır. Din, hayata anlam kazandırma, ruhî huzuru teminat altına alma ve bireysel-toplumsal yaşamı düzenleme bakımından vazgeçilmez bir işlev üstlenir. İlahî dinler içinde İslâm, son ve mükemmel din olarak insanın fıtratına kök salan ve insan varlığının tüm boyutlarını tekâmül ve yücelmeye yönlendiren bir temel güç konumundadır.

Bununla birlikte, din belirli temellere dayanan ve seçilmiş kulların Allah ile kurduğu özel ilişkinin ürünüdür. Günümüzde bu temeller yeni teoriler eşliğinde sorgulanmakta, felsefî temellendirme ihtiyacı öne çıkmaktadır. Fârâbî, bu ihtiyacı fark etmiş ve bilim ile din, akıl ile vahiy arasındaki görünür çatışmaları giderecek bir

zemini özgün görüşleriyle tesis etmeye yönelmiştir.

3.2. Hayata Anlam Vermede Metafizik ve Geleneksel Felsefenin Yeri

Fârâbî'ye göre geleneksel metafizik, hakikati bilmek, sahici anlamı sahte ve uydurma olandan ayırt etmek ve anlamsızlık ile ateist yaklaşımlara karşı koymak bakımından vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Felsefe, onun düşüncesinde yalnızca soyut ve teorik bir zihinsel uğraş değil; teorik ve pratik boyutları olan, gerçeklikle bağ kuran bir faaliyettir. Bu yönüyle felsefe, dinin teorik temellerini kurar; insanın potansiyellerini aklî ve amelî faziletler aracılığıyla yavaş yavaş fiile çıkarır ve yetkinleştirir.

Bu bakış, doğal bilimlerin değerini reddetmeyip onları yerli yerine oturtur. Deneysel bilimlerden ve fizikçi-indirgemeci görüşlerden yükselen, insanı yalnızca kimyasal döngü ve moleküler süreçlere indirgeyen meydan okumalara, metafiziğin kurucu rolü üzerinden temel bir cevap üretilebilmektedir.

3.3. Bilimsel Ateizmle Mücadelede Felsefî Dünya Görüşü

Fârâbî, metafizik ile fizik (doğa bilimleri) arasındaki sınırları; dayandıkları ilkelere, yöntemler ve ulaştıkları sonuçlar bakımından belirgin bir biçimde ayırır. Deneysel bilimlerin temel sınırlılıklarını bilmek, felsefe ve ilahiyat ile dinî inançlar karşısındaki gerilimleri çözmeye imkân tanır. Deneysel bilimler yalnızca dünyanın sınırlı yönlerini tasvir edebilir; hayatın nihai gayesi, varoluşun anlamı ve insanın evrendeki konumuna dair bütüncül bir tablo sunamaz.

Bu bağlamda Fârâbî, doğa bilimleri ve matematiği (bugünkü anlamda deneysel bilimleri) gerekli ve değerli görür; ancak bunları daha yukarıdaki ilahî/metafizik ilimlere ulaşmak için bir “merdiven” olarak konumlandırır. Bu bilimler, duyuşsal gerçeklikleri ve doğa yasalarını tanınamamızı sağlar; fakat varlığın anlamına, “neden varız” sorusuna ve hayatın gayesine dair nihai cevabı tek başlarına veremezler. Bu cevaplar için metafiziğe, yani felsefe-i ûlâ'ya ihtiyaç vardır.

Dolayısıyla hayatın anlamı, deneysel bilgiye indirgenemez. Bilim faydalıdır; ancak yalnızca bilimle yetinildiğinde hayat eksik kalır. Bilim, teorik felsefe ve metafizikle; bunlar da amelî faziletlerle birleştiğinde, anlamsızlık krizi aşılabılır. Fârâbî'ye göre, hayat yalnızca ahlak, siyaset veya duyuşsal hazlarla sınırlı kaldığında, saadet eksik kalır; gerçek ve tam anlam, ancak metafiziği idrak eden ve akl-ı faal ile ittisal sağlayan filozofta gerçekleşir.

3.4. Teistik İlahiyatın Felsefî Ateizm Karşısındaki Konumu

Günümüzde felsefî ateizm ve Tanrı inkârının farklı biçimleri, Tanrı'nın varlığına dair delilleri ve iman esaslarını sorgulamaktadır. Bu sorgulamalar, çoğu zaman geleneksel metafizik ve ilahî hikmete kayıtsızlıkla birleşmektedir. Fârâbî, geliştirdiği özgün delillerle Tanrı inancı için sağlam felsefî dayanaklar sunmuş, ilahiyatı tabiat bilimlerinden kaynaklanan kaygılardan bağımsızlaştırmaya çalışmıştır.

Onun Vacibü'l-Vücûd anlayışı, varlığının tümü için nihai bir illet ve zorunlu varlık fikrine dayanır. Her eksik varlık, var edici bir sebebe muhtaçtır ve bu sebep zinciri zorunlu varlıkta son bulur. Âlemdaki düzen, sebep-sonuç ilişkileri ve hikmet, Tanrı'nın

varlığına işaret eden rasyonel göstergeler olarak yorumlanır. Fârâbî'nin aklı delilleri, imanı güçlendiren ve Tanrı ile hayatın anlamına dair derin bir kavrayış geliştiren unsurlar olarak değerlendirilir.

4. Amelî Hikmet, Şer Problemi ve Saadet

4.1. Felsefenin Sürekliliği ve Amelî Hikmetin Rolü

Metafizik ve ilahiyat alanındaki katkılarının ötesinde Fârâbî, teorik ve pratik hikmet alanındaki yenilikleriyle İslâm düşünce tarihinde “Muallim-i Sâni” unvanını kazanmıştır. O, metafiziği ahlâkî, siyasî, sosyal ve medenî alanlara taşımış; Medîne-i Fâzıla'yı bireysel ve toplumsal saadetin kaynağı olarak nazari ve amelî hikmet üzerine inşa etmiştir. Bu bakımdan felsefe, yalnızca teorik bir sistem olmayıp, aynı zamanda hayatın pratik düzenlenmesine yön veren bir amelî hikmet olarak görünür.

4.2. Şerler ve Acıların Amelî Hikmet Bağlamında Yorumu

Çağdaş anlam krizini derinleştiren önemli unsurlardan biri, dünyada tanık olunan acılar, musibetler ve ıstıraplardır. Fârâbî, geç dönem eserlerinde şerler ve musibetler meselesini ele alırken, insan iradesi ve sorumluluğu üzerinde ısrarla durur. Birçok acı, zulüm, savaş ve ayrımcılık, insanın iradesini kötüye kullanmasından kaynaklanmaktadır. Tanrı, bu rencilerden münezzektir; insan ise dünyayı değiştirme ve iyileştirme noktasında ahlâkî ve toplumsal sorumluluk taşımaktadır.

Bu çerçevede Fârâbî, acıların ve şerlerin azaltılması için aklî ve ahlâkî terbiyeyi zorunlu görür. Sadece hakikat kaygısına sahip

olmak, dünyadaki zulüm ve yoksulluktan haberdar olmak yetmez; bu bilinç, renceleri azaltmaya yönelik amelî çabaya dönüşmüyorsa “kısır” ve “meyvesiz” bir bilinç olarak kalır. Nazari ilimlerin şehirde ve toplumsal pratikte amele dönüşmediği durumda, onlar “batıl” ve sonuçsuzdur.

4.3. İnsan Varlığına Bütüncül Bakış

Fârâbî, özellikle Fusûs'u'l-Fusûl ve İhsâ'ü'l-'Ulûm'da insanı beden–ruh bütünlüğü içinde ele alır. İnsan, ancak bu iki boyutun dengesiyle kemale ulaşabilir. et-Tenbîh ilâ Sebîli's-Sa'âda'da insanın varoluşunun nihai gayesini “tam saadet” olarak belirler; bu saadet, aklın geliştirilmesi ve faziletlerin benimsenmesiyle elde edilir.

Modern dünyada insanın acılarını yalnızca fizikselci ve maddeci yaklaşımlarla hafifletme çabaları, Fârâbî açısından eksik ve sonuçsuzdur. Çünkü insanın ruhani ve manevi boyutu göz ardı edildiğinde, rencin azaltılması yönündeki her çaba tek taraflı kalacaktır. Nefsin ebediliği, aklın bedene bağlı olmayan yönü ve ölüm sonrası “manevî süreklilik” fikri, hem anlamın devamlılığı hem de ahlâkî fiillerin kalıcı değerini temellendirir.

Bu çerçevede gerçek saadet, yalnızca dünyevi yaşamı ve bedensel varlığı aşan; nazari ve amelî saadeti birlikte içeren bir yetkinlik olarak anlaşılmalıdır.

4.4. İnsanın Dünyayı Değiştirme ve İyileştirmedeki Rolü

Fârâbî'nin insan, toplum, siyaset ve ahlak konularındaki bakışı, onun felsefesini bireysel olduğu kadar toplumsal bir projeye dönüştürür. Medîne-i Fâzıla tasavvurunda birey, hem toplumun gelişimine katkı

sağlar hem de ortak kazanımlardan faydaladır. Nazarî ve amelî aklını kullanarak adalet, ahlak ve saadetin gerçekleştiği bir erdemli şehir inşa etmeye yönelir.

Ârâ'ü Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla'da, her bireyin toplumsal kemali gerçekleştirecek uygun konumda bulunması gerektiği vurgulanır; bireysel saadetin, erdemli bir toplumun varlığı olmaksızın tam anlamıyla gerçekleşemeyeceği belirtilir. Böylece bireyci anlam arayışının ötesine geçilerek, anlamın toplumsal ve siyasal boyutu öne çıkarılır.

5. Medîne-İ Fâzıla, Müzik ve Anlamın Estetik Boyutu

Müslüman filozoflar içinde müziğin psikolojik ve ahlâkî etkisine Fârâbî kadar sistematik dikkat çeken azdır. Medîne-i Fâzıla'da bireylerin erdem ve ahlâkî kemale ulaşması, aynı zamanda ruhun dengelenmesini ve arınmasını gerektirir; müzik bu bağlamda önemli bir araçtır. el-Ârâ'fî'l-Mûsîkâ'da müziğin insan ruhu üzerinde huzur, güven ve ahlâkî faziletlere yöneltici tesirinden söz edilir.

Fârâbî'ye göre müzik, duyguları denetim altına almanın ve psikolojik dengeye ulaşmanın bir yoludur. Böylece bireye içsel huzur ve denge kazandırır; bu da toplumsal düzeyde uyumlu ve dengeli bir Medîne-i Fâzıla'nın oluşumuna katkıda bulunur. Sanat ve müzik eğitimi, insanları saadet ve ahlâka yönlendiren terbiyenin bir parçası olarak değerlendirilir.

Bu çerçevede müzik, yalnızca estetik bir zevk değil, aynı zamanda ruhu incelten, zihni hakikat ve mükemmellikleri kavramaya hazırlayan bir "yol"dur. Yüce bir müzikal tecrübe, insanı hayatın anlamına yaklaştıran bir varoluş tecrübesi halini alır. Böylece hayatın

anlamı, aklî mükemmellik ile ahlâkî/ruhanî tecrübenin birleşiminden doğan ve estetik deneyimle de beslenen çok boyutlu bir hakikat olarak ortaya çıkar.

Özetle Fârâbî'ye göre hayatın gerçeğini keşfetmek, üç ana unsurun birlikteliğiyle mümkündür: nazarî bilgi, amelî faziletler ve erdemli toplum (Medîne-i Fâzıla). Bu üç unsur birlikte düşünüldüğünde, onun yaklaşımı modern ateist varoluşçuluğun ortaya attığı anlamsızlık ve boşluk sorunlarına güçlü bir felsefî cevap niteliği taşımaktadır.

6. Sonuç

Çağdaş dünyadaki anlam krizi, kültürel, sosyal, ekonomik, felsefî ve psikolojik sebeplerin iç içe geçtiği karmaşık bir olgudur. Geleneklerin ve ortak değerlerin zayıflaması, metafiziğin gerilemesi, bilimselci ve materyalist dünya görüşlerinin yaygınlaşması, siyasal-toplumsal yapıların adaletsizliği ve kimlik krizleri, insanlarda anlamsızlık, amaçsızlık ve kafa karışıklığına yol açmaktadır.

Fârâbî'nin felsefesi, bu krizi anlamak ve yönetmek için elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Metafiziğin kurucu rolü, teistik ilahiyatın aklî temellendirilmesi, nazarî ve amelî hikmetin bütünleşmesi, saadet ve Medîne-i Fâzıla tasavvuru, insan iradesi ve sorumluluğu ile sanat-müzik anlayışı, anlam krizine karşı hem teorik hem pratik imkânlar barındırır.

Bu bağlamda Fârâbî'nin düşüncesi çağdaş insana şu imkânları sağlamaktadır:

1. Hayatın anlamına dair felsefî ve ilahî temelleri hatırlatmak ve güçlendirmek,
2. Deneysel bilimlerin, hayatı kuşatıcı bir tasvir sunmadaki sınırlılıklarını fark ettirmek,

3. Ahlâk ve amelî aklın, acıları ve kötülükleri azaltmadaki rolünü kavratmak,

4. Bireysel ve toplumsal sorumluluğu gözeterek dünyayı dönüştürme çabasını temellendirmek,

5. Sanat ve müzik gibi estetik tecrübe-lerin, bireysel ve toplumsal huzuru besleyen araçlar olduğunu vurgulamak.

Sonuç olarak, Fârâbî'nin *et-Tenbîh ilâ Sebîli's-Sa'âda*, *Fusûl Münteze'a* ve *Ârâ'ü*

Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla gibi eserlerine yeniden müracaat etmek, çağdaş dünyanın anlamsızlık ve nihilizm krizlerine karşı felsefi ve pratik çözümler geliştirmek için zengin ve ilham verici bir imkân sunmaktadır. Böyle bir okuma, tarihsel bir hikmet mirasını güncel felsefi danışmanlık, kişisel gelişim, siyaset ve ahlak tartışmalarıyla buluşturarak hem bireysel hem toplumsal düzlemde yeni imkânlar ortaya koyabilir.

Kaynakça

Allame Tabatabai, Muhammad Huseyn, *Ni-hayat al-Hikmeh*, Muassisah-yi Nashr-i Islami, Kum 1392 hş.

Allame Tabatabai, Muhammad Huseyn, *Usul-e Felsefe va Revesh-e Realism*, Sadra Publications, Tehran 1390 hş.

Aminrazavi, Mehdi, "Meaning, Existence, and the Human Soul in Farabian Philosophy", *Journal of Islamic Philosophy*, sy. 4 (2008), ss. 55–78.

Farabi, Abu Nasr, *al-Musika al-Kabir* (Farsca cev.), cev. Muhammad Taki Mesihî, Sureh-ye Mehr, Tehran 1381 hş.

Farabi, Abu Nasr, *al-Tanbih ala Sabil al-Saadah*, thk. Jafar Al Yasin, Bustan-e Ketab, Kum 1384 hş.

Farabi, Abu Nasr, *Fusul-i Muntazaa*, thk. Jafar Al Yasin, Markaz-e Nashr-e Ulum-e Ensani, Kum 1386 hş.

Farabi, Abu Nasr, *Ihsau al-Ulum* (Farsca trc. *Ahsau al-Ulum*), cev. Seyyid Ataallah Huseyni, Muassisah-yi Pazhuheshi Hikmat va Felsefe-yi Iran, Tehran 1389 hş.

Farabi, Abu Nasr, *Mabadi Arai Ahli Madine-i Fazila*, thk. Jafar Al Yasin, Bustan-e Ketab, Kum 1380 hş.

Farabi, Abu Nasr, *Tabiyyat va Ilahiyyat* (icinde: *Jami al-Tawaliq*), Markaz-e Nashr-e Daneshgahi, Tehran 1371 hş.

Farabi, Abu Nasr, *Tahsil al-Saadah*, thk. Jafar Al Yasin, Nashr-e Ney, Tehran 1375 hş.

Frankl, Viktor E., *Insanin Anlam Arayisi* (Farsca: *Jostuju-ye Mana*), Nashr-e Jamiyeh, Tehran 1396 hş.

Hakim, Muhammad Taki Jafari, *Sharh va Naqd-e Andisheha-ye Farabi*, Farhang-e Eslami, Tehran 1385 hş.

Kazimi, Ghulam Riza, *Arai va Andisheha-ye Felsefi-ye Abu Nasr Farabi*, Pazhuheshgah-e Farhang va Andishe-ye Islami, Tehran 1388 hş.

Mutahhari, Murtaza, *Insan va Iman*, Sadra Publications, Tehran 1394 hş.

Mutahhari, Murtaza, *Masalah-ye Sharr*, Sadra Publications, Tehran 1389 hş.

Nasr, Seyyed Hossein, "Farabi", *Encyclopaedia Iranica*, Tehran 2011.

Taylan, Necip, "Farabi", *Diyanet Islam Ansiklopedisi*, Istanbul 1995.

Yavari, Hamid, *Farabi va Felsefe-ye Saadah*, Muassisah-yi Imam Khomeini, Kum 1390 hş.